

Tolerantlıq Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında özünü qabarıq şəkildə göstərir

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ümumbəşəri və tolerant dəyərləri özündə ehtiva edir

Son illərin təhlilləri göstərir ki, Azərbaycanda multikultural dəyərlərin formalaşması təbii coğrafi mövqe, tarixi-siyasi proseslərin gedişatı və xalqın milli mental xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Burada hakim dini düşüncənin xarakteri də mühüm rol oynayır. O ki qaldı klassik Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşma prosesinə, burada öncə, türk-oğuz mədəniyyətinin, daha sonra isə ümumşərq müsəlman mədəniyyətinin təsirindən formalaşan çoxsaylı ideya-fikir təmayüllü məktəb, təriqət və cərəyanları qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ideya qaynaqlarından biri kimi, həm də şifahi xalq ədəbiyyatı və onun çoxsaylı nümunələrini göstərmək olar. Əlbəttə ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziyası, nəsr üçün xarakterik olan multikultural fəlsəfə və tolerant baxışlar bütün dövrlərdə universal, ümumbəşəri dəyərləri əks etdirmək baxımından da diqqəti cəlb edir. Buna görə də, ayrı-ayrı fərdi yaradıcılıq nümunələri ilə yanaşı, ümumxalq yaradıcılığının məhsulu olan örnəklərdə də multikultural dəyərlər və tolerantlıq kifayət qədər özünü göstərir. Yəni tarixin bütün dövrlərində tolerantlıq Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında özünü qabarıq şəkildə göstərmiş. Bu da heç şübhəsiz ki, multikultural yaşam tərzinin Azərbaycan cəmiyyətinə ta qədim zamanlardan xas olduğunu sübut edir.

Məsələn, dünya mədəniyyəti xəzinəsinin ən böyük incilərindən sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda oğuzların həyat tərzini, davranışını, özlərlə- yaddinli, yaddilli və yadlillələrlə münasibətində multikulturalizm və tolerantlıq baxımından yanaşıldığını görürük.

Bu baxımdan orta əsr Azərbaycan ədəbi-bədii, fəlsəfi-psixoloji düşüncəsinin təzahürü olan klassik ədəbiyyatdakı multikultural dəyərlərin diqqət mərkəzinə gətirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Klassik Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin təhlil edərkən görürük ki, burada milli, dini, etnik ayrı-seçkilik deyil, bəşəri və humanist dəyərlərin təsviri və təbliği əsas yer tutur. Əgər biz ədəbiyyatda multikultural dəyərlərin öyrənilməsi ilə bağlı mövcud nəzəri təcrübəyə diqqət etsək, görürük ki, bu təhlillər bir neçə istiqamətdə aparılıb. Bu istiqamətdə aparılan təhlillər zamanı klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bütün səviyyələrdə ümumbəşəri və tolerant dəyərləri özündə ehtiva etdiyinin şahidi oluruq. Bu ədəbi düşüncədə özünüifadə zamanı dini, irqi, etnik mühafizəkarlıqdan imtina olunaraq ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə daha çox yer ayrılır. Bu da o deməkdir ki, həmin ədəbi nümunələr, onların aid olduğu fəlsəfi-estetik düşüncə tərzini bütün insanlığı ən yüksək ideallara, ümumbəşəriyə, haqq, ədalətə, multikulturalizmə və tolerantlığa çağırır.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dahi nümayəndələri Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Şəbüstəri, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Füzuli, Məsihi və başqaları yaradıcılıqlarında humanist, bəşəri dəyərlərin təbliği və təşviqinə daha geniş yer verməklə, ayrı-ayrı fərdi, dini və etnik qrupların maraqlarını deyil, insanlıq fəlsəfəsini təbliğ edib. Bu həm də ondan irəli gəlirdi ki, həmin sənətkarların yaradıcılığında bu baxışlar onların həyat tərzindən və yaşam fəlsəfəsindən qaynaqlanırdı. Onların bir çoxu isə bütün ömrünü həmin ideyaların təbliği və təşviqinə həsr etmişlər.

Onların ən görkəmli nümayəndələrindən olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, özünün ümumbəşəri konsepsiyası, fəlsəfi ideya və poetik-estetik dəyəri baxımından bugünkü həyatımız üçün də aktual səciyyə daşıyır. Nizami Gəncəvinin əsərlərində dünyanın ən müxtəlif xalqları və mədəniyyətlərinin bir arada, vahid fikir və ideya ətrafında təsvir olunması da, onu deməyə əsas verir ki, hələ XII əsrdə Azərbaycan ədəbi-bədii təfəkküründə multikultural və tolerant baxışlar mühüm yer tutub. Bu da məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncəsində şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq olub. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən Nizami Gəncəvinin qəhrəmanları arasında türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinin olması da, bunu tam sübut edir. Həmin əsərlərdən də görürük ki, şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyətinə, dini dünyagörüşlərinə qarşı çıxmır, tam əksinə, onun qəhrəmanları ədalət, xalqın xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparır. Nizami yaradıcılığında insan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram əsas yer tutur.

Onun "Zəncinin arzuları" əsərindəki bir yanaşmasına diqqət edək:

Zəncinin zahiri qaradır ancaq,
Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.
Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa ürəyi ağdır.

Bununla da Nizami Gəncəvi demək istəyir ki, İnsana zahiri görkəminə, rənginə, irqinə, ictimai vəziyyətinə görə yox, onun insanlığına və əməlinə qiymət verilməlidir, çünki insan hər yerdə insandır. Məhz bu yanaşması ilə dahi şairimiz Nizami müasir dövrdə belə, tez-tez rast gəlinən rasizm, dini və milli ayrı-seçkiliyə qarşı çıxıb.

Şairin özünün yaratıqı zənci obrazına yanaşmasından da aydın olur ki, yaradılışın əşrəfi olan insan hər zaman, hər yerdə ən yüksək qiymətə layiqdir və onun qiyməti daxili məzmunu və mahiyyətinə görə verilməlidir. Nizami bu fəlsəfədə insanları biri-birindən fərqləndirir, lakin bu fərq onların zahiri, dini, irqi əlamətlərinə görə deyil, əqli, kamalı və qabiliyyətlərinə görə müəyyən edilir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Nizami yaradıcılığının ümumbəşəriyyətinin ən mühüm əlamətlərindən biri gerçəkliyi, onun ən müxtəlif səviyyələrini - fərdləri, cəmiyyətləri, mədəniyyətləri multikultural və tolerant baxışlar bucağında dərk etməsidir:

Ey müsəlman, öyünmə, atəşpərəst deyilsən,
Bir günəşin eşqindən zərrəcə məst deyilsən.
Kaş ki, hindli möbiddə dərk edəsən dünyanı.
Bu dünyaya uymadan tərək edəsən dünyanı.

Burada da şairin multikultural və tolerant düşüncə tərzi hindli möbidi müsəlmana nümunə kimi göstərməsindən açıq- aydın görünür. O, bir müsəlmana da dünyanı dərk etməyi, yəni onun maddi, aldadıcı nemətlərinə uymamağı, bu dünyanı dərk edərək tərək etməyi tövsiyə edir. Nizami Gəncəvinin bu yanaşması da tolerantlığın ən bariz nümunəsi olmaqla, həm də Azərbaycan xalqının fəlsəfi təfəkkürü üçün xarakterik olan tolerant dəyərlərin açıq şəkildə təbliğidir.

Öz yaradıcılığında multikultural və tolerant dəyərlərə yüksək dəyər verən şəxsiyyətlərdən biri də, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə hökmdar şair kimi daxil olan Qazi Bürhanəddindir. Yaradıcılığında əsasən qəhrəmanlıq və məhəbbət motivli ədəbi nümunələri ilə diqqəti cəlb edən şairin həyata baxışlarında başqa dinlərə və məzhəblərə, onların daşıyıcılarına hörmət və ehtiram xüsusi yer tutur:

Xətəi Xızır, ağızı Məryəm, sözü İsa, ləbi Yəhya,
Özi Yusif, gözü Musa, zehi Adəm, zi Həvvadur.

Şair bir beytdə müxtəlif şəxsiyyətlərin adlarını-Xızır, Məryəm, İsa, Yəhya, Yusif, Musa, Adəm və Həvva -çəkməklə onlara olan ehtiramını göstərir. Qazi Bürhanəddinin söylədiyi bu fikirlər həm bir şair, həm də bir hökmdarın baxışı olduğu üçün xüsusilə diqqət çəkir və onu deməyə əsas verir ki, hələ o zamanlar belə, multikultural və tolerant dəyərlərə yanaşma çox mühüm əhəmiyyət kəsb edib.

Şah İsmayıl Xətəi də orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının hökmdar şairlərindən biri olub. Şah İsmayıl Xətəi Azərbaycan dilini dövlət dili elan etməklə yanaşı, həm də yaradıcılığında humanist-bəşəri dəyərlərin tərənnümünə mühüm yer ayırır. Xətəi özünün sadə və aydın üslublu şeirlərində bütün dinlərə və onların müqəddəslərinə yüksək qiymət verib:

Hər kəlamı sevmişəm, sureyi - Yasindən mədəd,
Kim, mənə İncilü Fırqanın duasından mədəd.
Ey, behəqqi möcizəti verdin, ol Musayə sən,
Kim, mənə Musayi-İmranın əsasından mədəd.

Bu beyti ilə şair "sureyi - Yasin"-dən, "İncilü Fırqanın duası"ndan, "Musayi-İmranın əsası"ndan mədəd-kömək istəyir. Gördüyünüz kimi, o, kömək istədiklərinin hamısına -islam, xristian və iudaizmin müqəddəslərinə- eyni münasibət göstərir və heç bir fərq qoymur. Bu da əsl tolerantlıq, başqa sözlə desək, digər dinə və dəyərlərə yüksək münasibətin açıq təzahürüdür.

Multikultural və tolerant dəyərlərin yüksək səviyyədə tərənnüm olunması klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının da əsas qayələrindən biridir. Məşhur ərəb əfsanəsindən bəhrələnərək özünün "Leyli və Məcnun" poemasını ərsəyə gətirən şair burada müxtəlif xalqların nümayəndələrini bir araya gətirərək deyir:

Mən gözəl bir süfrə açdım əhli-ələmə,
Onda min zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm;
Fərqi yox ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm.

Məhəmməd Füzuli burada, əslində məcazi mənada süfrə açdığından, dürlü nemətlərin düzülüyü söz süfrəsindən danışır və üzünü hər kəsə - türkə, ərəbə, əcəmə tutaraq aralarında heç bir fərq qoymadan süfrəsinə dəvət edir. Bununla da şair etnik və milli ayrı-seçkiliyə qarşı çıxır, bir-biri ilə min illər boyu bir arada yaşayan xalqları bir süfrə ətrafında təsvir etməklə onları multikulturallığa və tolerantlığa dəvət edir.

Bütün bunları təhlil edərək, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini diqqət mərkəzinə gətirəndə görürük ki, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı bir sıra cəhətləri baxımından multikultural fəlsəfə və tolerant baxışlar üzərində pərvəriş tapıb.

Burada onu da qeyd etmək vacibdir ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ümumşərq müsəlman mədəniyyətinin tərkib hissəsi və bu mədəniyyətin ortaq mədəni dəyərlər xəzinəsi kimi dəyərləndirilir. Çünki ortaq ədəbi mövzular, ortaq mədəni mühit və ortaq mədəni qaynaqlar bunu qaçılmaz edir.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının fikir nümayəndələri öz ana dilləri ilə yanaşı, ərəb və fars dillərində də mükəmməl yaradıcılıq nümunələri ortaya qoyub ki, bu da ortaq dilə əsaslanan ədəbiyyatın formalaşmasına səbəb olub. Eyni zamanda, orta əsr Azərbaycan ədəbi mühiti dini zəmində də ümumşərq müsəlman mühitinin tərkibinə daxil olmaqla, oradan qaynaqlana bilib.

Bütün bunlar klassik Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural düşüncə və tolerantlığın formalaşmasına səbəb olub. Yəni klassik Azərbaycan ədəbiyyatı özünün bütün təbii cəhətləri - zamanı, məkanı, mahiyyəti ilə multikultural fəlsəfəyə və tolerant baxışlara söykənən bir ədəbiyyat kimi tanıda bilib.

***“Paralel”in
Araşdırma Qrupu
Yazı Azərbaycan
Respublikasının
Prezidenti yanında
KİV-ə Dövlət Dəstəyi
Fondunun maliyyə
dəstəyi ilə çap olunub***